

FEKETE LÁNGOK, AVAGY A MODERN AFRIKAI KÖLTÉSNET VÁLASZÚTJA

HÁRS Ernő

Afrikát már sokszor felfedezték – az ókorban a föníciaiak, a görögök és a rómaiak – a középkorban az arabok – az újkorban pedig a portugálok és a nyomukba lépő egyéb európai hatalmak, de nyugodtan állíthatjuk, hogy még mindig azoknak a földterületeknek egyike, amelyek a legtöbb meglepetéssel szolgálnak a világnak. Az ókori mondás – *Ex Africa semper aliquid novi* – századunkra is érvényes. A második világháborút követő évtizedekben az összes kontinensen végigsöprő demokratisálódási folyamat itt eredményezte a legradikálisabb változásokat. 1945-ben még az egész földrész, négy államot (Egyiptomot, Etiópiát, Libériát és Dél-Afrikát) kivéve, összefüggő gyarmatbirodalom volt, napjainkban viszont 52 független afrikai ország szerepel a világpolitika porondján, és a korábbi nagy gyarmattartók hatalma mindössze néhány sziget birtoklására zsugorodott össze.

Az irodalom általában előtte jár a politikai mozgásoknak. Ez történt Afrikában, illetve a bennünket közelebbről érdeklő Fekete-Afrikában is, mely utóbbin a Szaharától délre elterülő, zömében négerék által lakott területek értendők. A gyarmatosítás felszámolásában 1960-ban bekövetkezett nagy áttörés nem lett volna elképzelhető az előző évtizedekben folyó szellemi előkészítés nélkül, annál kevésbé, mert a legtöbb esetben a korábbi irodalmárokból lettek azok a későbbi politikusok, akik a függetlenségi harcot győzelemre víve, az egész kontinens történelmét merőben új irányba terelték. Hasonló összefüggéseket az európai és ezen belül a magyar forradalmi, illetve reform-mozgalmakban is találhatunk. A hazai viszonyokkal – gondoljunk a bécsi testőrírókra – még az is összecseng, hogy a modern értelemben vett fekete-afrikai politikai gondolkodás kifejlődése szintén külső – amerikai, illetve franciaországi irodalmi hatásokra vezethető vissza.

Fekete-Afrikának, változatos és nagyszabású történelmi múltja ellenére, egészen a huszadik századig nem volt számottevő írásos irodalma. Egyes elszigetelt jelenségektől eltekintve, az egész területre az orális irodalom egyeduralma volt jellemző. A fejedelmek dicső tetteit megörökítő énekmondók, továbbá a vándor regősök, az úgynevezett griot-k töltötték be azt a hivatást, amelyre, mint a néplélek formába öntésére, mindenfajta kultúrának elengedhetetlen szüksége van. En-

nek az évszázadokon át szájról szájra vándorló mérhetetlenül sokrétű és óriási terjedelmű irodalmi hagyománynak a megmentése századunkban az afrikai kultúra egyik kulcskérdésévé vált. Sok mai alkotó tekinti élete központi vagy egyik fő feladatának a szóbeli irodalomban felhalmozott rendkívüli értékek írásos rögzítését és átültetését az újfajta életviszonyokba. Az orális irodalom múltbeli feltétlen túlsúlyának nem mond ellent, hogy Etiópiában több évezredes írásos irodalmi emlékek találhatók. Ezek ugyanis szinte kivétel nélkül fordítások és azokat a kulturális hatásokat tükrözik, melyek az országot történelme során az ősi Egyiptom, a görög világ, az ókereszténység és az iszlám részéről érték. Egészen a huszadik századig, Menelik, majd Hailé Szelasszié liberálisabb korszakáig nem tűntek fel önálló etiópiai alkotók. A korábbi irodalmi művek zöme bibliafordítás, amihez a szomszédos irodalmak egyes kiemelkedő világi műveinek átültetett szövegei járulnak.

A modern fekete-afrikai irodalmat elindító és azt csakhamar nemzetközi rangra emelő nagy ébredés Amerikában kezdődött. A század elejétől fogva egymásután léptek porondra az Egyesült Államokban és az Antillákon a fekete bőrűek egyenjogúságát, illetve gyökérkeresését központi kérdéssé minősítő alkotók, mint az amerikai W. E. B. Du Bois és Langston Hughes, a haiti Carl Brouard és Jean Price-Mars vagy a kubai Nicolas Guillen. Az említettek közül az első és az utolsó a legjelentősebb. Az ideológiai előkészítő munkát végző du bois-t olyan későbbi afrikai politikusok tekintették szellemi atyjuknak, mint Kwame Nkrumah és Jomo Kenyatta, Nicolas Guillen pedig nemcsak mint forradalmár költő, de mint a négerség valódi helyzetét leplezetlenül feltáró újságíró is kimagasló, akinek spanyolnyelvű írásai a francia nyelvterület alkotóira, köztük olyan későbbi irodalmi vezéregyéniségekre, mint Aimé Césaire vagy Léon Damas is ösztönző hatással voltak.

A négerség önmagára találásának következő nagy hulláma az úgynevezett négritude-mozgalom volt, melyet néhány Párizsban tanuló martinique-i néger diák indított el 1932-ben, s mely a háború okozta kényszerű megszakítás után 1948-ban egy fekete-afrikai költészeti antológia közzétételével, majd az utána következő években számos nemzetközi konferencia és fesztivál rendezésével érte el legdinamikusabb szakaszát. A mozgalom középpontjában a néger-afrikai világ értékeinek felfedezése és újratanulása állott. Lélektani értelemben erősen általánosító s nem egyszer romantikus túlzásokba menő válasz volt arra a töméntelen szenvedésre és megaláztatásra, amit a feketebőrű embernek a történelem folyamán a magát felsőbbrendűnek tartó fehér embertől el kellett viselnie. Hogy mégsem torkollt faji miszticizmusba, hanem hasznos mozgósító erővé vált a fekete földrészre nehezedő gyarmati elnyomás megszüntetéséhez, az annak volt köszönhető, hogy a már említett két jelentős irodalompolitikai személyiség, Césaire és Damas mellett egy valódi afrikai értelmiségi, a szenegáli Léopold Senghor is a vezetői közé tartozott.

A négritude-mozgalom szenvedélyes programja elsősorban a francia gyarmatokon élő fekete bőrű értelmiség körében talált követőkre. Ez teljesen érthető volt abból az ellenhatásból, amit a francia gyarmatosítás kíméletet nem ismerő asszimilációs politikája kiváltott. A világ bármely égtája alatt született bármilyen színű francia alattvalónak nemcsak az anyaország nyelvét, de kultúráját is magas szinten kellett elsajátítania, ha a gyarmati közigazgatás, a gazdasági vagy a kulturális élet valamely ágazatában érvényesülni kívánt. A négritude, mely 1947-től kezdve *Présence Africaine* (Afrikai Jelenlét) címmel Párizsban és Dakarban megjelenő önálló folyóirattal is rendelkezett, ugyanakkor nem maradt kizárólag a franciául alkotó néger írók ügye. A mozgalom az angol és a portugál nyelvterületre is átcsapott, igaz, hogy az eltérő körülmények következtében némileg rövidebb időtartammal és alacsonyabb határfokkal. Az angolnyelvű néger értelmiség kevésbé érezte fajisága hangsúlyozásának szükségét, miután az angol gyarmatokra nem nehezedett olyasfajta asszimilációs nyomás, mint a franciákra. Az angol gyarmattartók alig avatkoztak be a helyi kulturális folyamatokba, és megelégedtek azzal, ha fekete bőrű állampolgáraik a jól-rosszul megtanult angolt, mint valami „lingus francát” használják hivatalos érintkezéseikben. Ez a keverék-nyelv, mely körülbelül ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Európában a középkori latin, egyes országokban, mint például Nigériában „pidgin-English”-ként az írásos irodalomuralkodó nyelvénév is vált. az angol nyelvű néger értelmiség idegenkedését a négritude-tól talán Wole Soyinka fejezte ki a legérzékletesebben, amikor egy írókongresszuson azt mondta, hogy „a tigris nem deklarálja a tigrisségét, hanem ugrik.” A portugál nyelvű afrikai területeken, amelyek a leghosszabb ideig álltak gyarmati uralom alatt, az asszimiláció természetes folyamatnak számított, s így a négritude felrázó hatására sem váltott ki akkora tiltakozást, mint másutt. A mozgalom egyébként is csak tízéves késéssel, a második világháború után érkezett el a portugál gyarmatokra. Annak ellenére, hogy itt indult meg a legkorábban – még a múlt század első felében – a szervezett irodalmi élet, az Európához közelebbálló afrikai területekhez képest mindenkor bizonyos provincializmus volt jellemző.

Persze, a modern fekete-afrikai irodalom kialakulására nemcsak a néger identitás megvalósításával összefüggő szellemi áramlatok, hanem különböző egyéb tényezők is befolyással voltak. Általánosságban megállapítható, hogy ez az irodalom ott teremtette a legtöbb és legkimagaslóbb értéket, ahol az egymástól eltérő kultúrák érintkezése – vagy összeütközése – a legintenzívebb volt. Ezért rendelkezik annyi jelentős alkotóval a francia nyelvterületen Szenegál, Kamerun és Elefántcsontpart, továbbá Togó és Madagaszkár, az angol nyelvterületen Nigéria és Ghána, továbbá Kenya és Uganda, és ezért váltotta fel Dél-Afrikában a század elejének bantu aranykor néven ismert törzsi iro-

dalmát a század közepén az apartheid elleni tiltakozás legalább olyan igényes, mint messzehangzó irodalmi tevékenysége.

Fiatalkorúaknak rendszerint a költészet a legizmosabb hajtása. A tétel Afrika esetében is érvényes. Vannak ugyan jelentős alkotók, akik – mint a szenegáli Sembene Ousmane, a kameruni Mongo Beti és Ferdinand Oyono, a guineai Camara Laye, a nigériai Amos Tutuola és a dél-afrikai Peter Abrahams – csupán regényírással foglalkoznak, de a legtöbb esetben a regények és drámák szerzői (például a nigériai Chinua Achebe és Wole Soyinka, az elefántcsontparti Bernard Dadié vagy a kameruni René Philombé) egyúttal költők is, úgyhogy a modern fekete-afrikai irodalom leghívebb keresztmetszetét a költészet bemutatásával lehet nyújtani.

Ezt a gondolatot tartottuk szem előtt Keszthelyi Tiborral a *Fekete Lángok* című kétkötetes költészeti antológia szerkesztésénél, amikor minden korábbi hasonló vállalkozást túlszárnyalva, összesen 120 fekete-afrikai költő bemutatásával igyekeztünk a hazai olvasóknak átfogó képet adni a fekete földrész kortársi irodalmáról. Összehasonlítás céljából tudni kell, hogy az 1948. évi Senghor-antológia mindössze 16 költőt szólaltatott meg, közülük is csupán 6 volt afrikai, a *Présence Africaine* 1966. évi költészeti különszámában viszont már 75 afrikai költő szerepelt.

Tartalmi problémák a művekben nem merültek fel, annál több töprengést okozott az anyag megfelelő csoportosítása. Az önálló fekete-afrikai országok száma 42. Ennyiféle antológia megjelentetése nemcsak lehetetlen, de értelmetlen is volna. Hiszen az érintett országok közül jó néhányban (például Burundiban, Egyenlítői Guineában, Gabonban) egyáltalán nem alakult ki írásos irodalom, más országokban (például Burkina Fasóban, Csádban, a Közép-afrikai Köztársaságban, Libériában, Mauritiusban, Nigerben vagy Ruandában) összesen legfeljebb egy-két alkotó tevékenységéről lehetne számot adni. Arról nem is beszélve, hogy a gyarmati örökség tehertételeként a kulturális árnyalatok szempontjából olyan nagy fontossággal bíró törzsi határok a legkevésbé sem esnek egybe a politikai választóvonalakkal.

A legcélszerűbb és a legkevesebb hibalehetőséggel járó megoldásnak ezért az mutatkozott, ha két nagy alcsoportot hozunk létre – Nyugat- és Közép-Afrikát, valamint Dél- és Kelet-Afrikát. Az elsőket Nyugat- és Közép-Afrika kapta, ahol a volt francia birtokok privilegizált kulturális helyzete, továbbá egyes angol nyelvű államok, mint Nigéria vagy Ghána politikai és gazdasági fejlettsége olyasfajta irodalmi pezsgést hozott létre, amelyhez mérhető eddig csak az Erzsébet-kori Anglia tudott felmutatni. Afrika déli és keleti területei csak bizonyos fáziskülönbséggel tudtak ehhez a nagyszerű fellendüléshez csatlakozni. A kritika egyöntetű megállapítása, hogy bár a modern afrikai költészet napjainkban Dél-Afrikában tetőzik, agitatív politikai jellege miatt stílusa nem éri el a senghori vagy soyinkai képalkotás színgazdagságát. Az

egyik legmarkánsabb dél-afrikai költő, Dennis Brutus írja például, hogy amikor apartheid-ellenes tevékenysége miatt börtönben ült, elhatározta, hogy minden felesleges díszítésről lemondva, csak olyan verseket fog a jövőben írni, amelyeket a buszsofőr, a hordár vagy az éttermi mosogató is megért. Milyen ismerős hang! Mintha egyenesen a második világháború francia ellenállásának szótárából került volna a földteke másik felére! Kelet-Afrikában a teremtőerők szűkössége és a ponyva előretörése akadályozza a maradéktalan lépéstartást a nyugati területekkel. Kimagasló tehetség azért itt is akad, például az ugandai Okot p' Bitek, aki az 1966-ban közzétett *Lawino éneke* című művében drámaian hajtotta végre, amit mások csak részletekben tudtak elvégezni, nevezetesen az afrikai miszticizmus képvilágának segítségével legyőzte az eddig állandóan túlerőben levő európai kulturális befolyást.

a két nagy alcsoporton belül az alkotók ország szerinti bontásban mutatkoznak be. További osztályozás nem látszott célszerűnek. Akadályozta volna az antológia élvezhetőségét. Jobb, ha az olvasó a versek stílusa, illetve a kötetek végén található életrajzi adatok eligazítása alapján maga végzi el a szükséges osztályozást.

a huszadik századi fekete-afrikai irodalomban három nemzedék jelenlétéről beszélhetünk. A legidősebb generáció tagjai a század elején születtek. Iskoláztatásuk és férfikoruk idején a gyarmati világ még töretlenül fennáll, s ebbe jól-rosszul nekik is bele kell illeszkedniük. Ezt meg is teszik, ami azonban nem akadályozza meg őket abban, hogy bizonyos esetekben maguk álljanak népük függetlenségi harcának élére. Idetartozik Léopold Senghor, Bernard Dadié, vagy a mali Fily-Dabo Sissoko. A 20-as években született második nemzedék tagjainak férfikora a gyarmati válság időszakára esik. Ők alkották – akár tollal, akár fegyverrel a kezükben – a felszabadítási harcok derékhadát. Közéjük tartozik a már említett Dennis Brutus, az angolai Agostinho Neto, a madagaszkári Jacques Rabemananjara, a zairei Patrice Lumumba, a kongói Francis Bebey, a ghánai Joe de Graft és Kayper-Mensah, továbbá a malawi David Rubadiri. A legfiatalabb s egyúttal a legnépesebb nemzedék már a függetlenné válás új viszonyai között bontakoztathatta ki alkotó tevékenységét. Míg az előző két generáció tagjai még inkább afrikainak vallották magukat, mint valamely nemzeti országhoz tartozónak és a négritude romantikus lelkesedésével vetették bele magukat a felszabadítási küzdelmekbe, a harmadik nemzedék tagjai között egyre több a kritikus fenntartás. Az ő figyelmüket már nem a négerség általános helyzete, hanem sokkal inkább szülőhazájuk konkrét problémái kötik le. Művészetük, mely alapvetően realista természetű, jobban kedvez a regény, mint a líra műfajának, s pontos helyzet-elemzéseik nem egyszer csapnak át kemény társadalombírálatba vagy vitriolos szatírába. Egyik legjellegzetesebb képviselőjük a már említett Chinua Achebe, akinek magyarul is megjelent regényei (Örökké nyugtalanul, A nép fia, Széthulló világ) szinte a megváltozott életszemlélet

iskolapéldáinak tekinthetők. Hasonló kritikus hang jellemzi a lírát is, mégpedig nemcsak a dél-afrikai költők apartheid-ellenes vádiratait, hanem azt a közéleti költészetet is, amelynek a közép-afrikai köztársaságbeli Pierre Bamboté és a kongói Maxime N' debeka a legismertebb művelői.

Minden irodalom létkérdése a nyelv, de az afrikainak különösen. A sok tartalmi egzotikumhoz itt még az a kényes ellentmondás is járul, hogy a fekete bőrű írástudós nem a saját népük vagy törzsük, hanem az egykori gyarmattartók nyelvét, a franciát, az angolt és a portugált használják gondolataik közlésére. A paradox helyzet szorosan összefügg a gyarmatosítás okozta mérhetetlen elmaradottsággal. Afrikában sem a megfelelő műhelyek, sem az érdeklődő olvasók nem álltak kellő számban rendelkezésre az olyan magas színvonalú irodalom létrehozására, mint amilyenek az elmúlt évtizedekben tanúi lehettünk. Az idegen nyelv kölcsönvétele ezenkívül még azzal az óriási előnnyel is járt, hogy az ezeken írt művek egycsapásra belekerültek a világirodalom vérkeringésébe. A tüneményes eredményeknek azonban nem csekély az ára. A közvetítő nyelvek használata az alkotókat eleve korlátok közé szorítja. A nyelv ugyanis nemcsak a szavak ismeretéből áll, hanem egy az árnyalatok és felhangok kialakításában mérhetetlenül fontos szerepet játszó kulturális hagyományt is képvisel, amellyel a kölcsönvevő nem rendelkezik, s amelyet nem is fejleszthet tovább, hanem legfeljebb epigon módjára utánozhat. A világnyelveken publikáló afrikai író végül azáltal is hátrányos helyzetbe kerül, hogy nem töltheti be azt a folyamatos nyelvművelő szerepet sem, ami pedig minden anyanyelven kifejtett irodalmi tevékenység egyik legfontosabb velejárója.

Az eddig felsorolt problémák olyan feladatokat tartalmaznak, amelyeket maguknak az afrikaiaknak kell megoldaniuk, s melyeket csakis ők oldhatnak meg. Vannak azonban a kölcsönnyelv használatának olyan kérdései, melyek a művek más nyelvre történő átültetésekor merülnek fel, s így a *Fekete Lángok* szerkesztőit és fordítóit is hűsbavágóan érintették. Az afrikai szerzők által használt francia, angol vagy portugál nyelv nem azonos a megfelelő anyaországi szókinccsel. A legkisebb az eltérés a francia nyelvterületen, ami a már említett szigorú asszimilációs követelmények folyománya. Az innen származó szövegekben is bőven akadnak azonban olyan törzsi vagy tájszavak, amelyek lefordítása nem kis utánajárást igényel. Rosszabb a helyzet az angol és a portugál nyelvű műveknél. Az előbbieknél a pidgin–English már önmagában is nehezen érthető a maga keverék volta miatt, az utóbbinál pedig az okoz komoly nehézséget, hogy a portugál gyarmatokon a hódítók és az elnyomottak évszázados együttélése következtében mindennél nagyobb számban kerültek bennszülött szavak és kifejezések a gyarmatosítók nyelvébe. A fordítónak ezeknek a rejtvényfeladatoknak a megfejtésén kívül még arra is figyelnie kell, hogy ugyanaz az afrikai szerző különböző műveiben a kölcsönvett nyelv más-más árnya-

latát használja. A nigériai joruba törzshöz tartozó Wole Soyinka például a verseiben áll a legközelebb a helyi hagyományokhoz. Regényei az össz-nigériai politikai elkötelezettség jegyében íródtak, míg drámái világirodalmi becsvággyal az antik hagyományt kívánják afrikai talajba átültetni.

A nehézségek bizonyos határig minőségjavító hatásúak, odaadóbb és körültekintőbb munkára serkentenek. A *Fekete Lángok* szerkesztői és fordítói is bíznak abban, hogy fáradozásuk eredményeként mind a modern fekete-afrikai költészet, mind a magyar fordításkultúra színvonalának megfelelő mű került a hazai olvasók elé. Lehet, hogy egy soha vissza nem térő történelmi pillanatot rögzítettünk. Lehet, hogy mindaz, amiről hírt adtunk, csak a gyarmatosítás felszámolásának váratlanul fellobbant csodálatos tűzijátéka, amelynek nem lesz folytatása. Lehet, hogy az afrikai népek, melyek történelmük legrégibb kezdeti óta tánccal és dobbal fejezték ki érzéseiket és gondolataikat, függetlenségük megszilárdulása után visszakanyarodnak őseik hagyományához, és ha nem is a korábbi törzsi felaprózottság szerint, de néhány nagyobb afrikai közvetítő nyelv igénybevételével teremtenek irodalmuk számára megfelelő hordozó közeget. A jelenlegi irodalmi szerkezet válságát az érzékenyebb elmék már régóta érzik. Egyre több a figyelmeztető hang, hogy nem lehet az afrikaiak nélkül afrikai irodalmat csinálni. Az írástudóknak bátrabban kell meríteniük a szájhagyományokból, főleg az abban oly nagy szerepet játszó közmondáskincsből, s az egyes etnikai képek és szimbólumok továbbfejlesztésével kell műveiket a hazai közönség minél szélesebb rétegei számára érthetővé tenniük. Egyáltalán nem biztos, hogy helyes út volt az ének és a vers olyasfajta szétválasztása, mint ami az európai költészetben történt. Lehet, hogy a hagyományos afrikai előadásmód minden írásbeliségnél nagyobb mozgósító erőt képvisel, és elvezet oda, hogy a megújódott fekete kontinens a politikai függetlenség kivívása után az évszázados elnyomás kulturális kísérteteitől is megszabaduljon.